

Presentation av avhandlingsprojektet

Offentlig kunst i Sverige från 1930-talet till idag

Jessica Sjöholm, fil.mag., doktorand

Uppsala universitet

Konstvetenskapliga institutionen

Slottet, Södra tornet, ing. H

SE-752 37 Uppsala, Sverige

Innehåll

Inledning

Forskningsplan

Preliminär disposition

Inledning

Under den närmast förestående 4-årsperioden kommer jag, doktorand och fil.mag. Jessica Sjöholm, att arbeta med ett avhandlingsprojekt inom ramen för forskarutbildningen i konstvetenskap vid Uppsala universitet. Avhandlingsprojektet påbörjades hösten 2002 och genomförs under handledning av fil.dr. Hans Hayden och fil.dr. Marta Edling. De uppnådda resultaten kommer att offentliggöras i en doktorsavhandling år 2006.

Syftet med min forskning är att närmare studera förutsättningarna för och utvecklingen av den offentliga konsten i Sverige från 1930-talet fram till 1900-talets slut. Den svenska staten, och så småningom också landsting och kommuner, tog under det gångna seklet i hög grad på sig ansvaret för konsten i den offentliga miljön på ett sätt som radikalt kom att förändra förutsättningarna för denna typ av konst. Forskning som belyser kulturpolitikens relation till och inflytande på den offentliga konsten i Sverige under 1900-talet lyser dock med sin frånvaro. Syftet med mitt avhandlingsprojekt är att ”bryta mark” inom denna del av det konstvetenskapliga fältet.

Jag vill betona att följande forskningsplan presenterar ett avhandlingsprojekt som fortfarande är i ett initialt skede. Det innebär att innehållet i föreliggande text inte bör uppfattas som ett färdigt och fullständigt genomarbetat koncept, utan snarare betraktas som de riktlinjer och utgångspunkter jag arbetar med i dagsläget, och som alltså kommer att finslipas och revideras under resans gång.

Forskningsplan

Offentlig konst förknippades under en lång period med kyrkokonst, minnesmärken, ryttarstatyer och andra furstemonument. För Sveriges del innebar industrialismens genombrott och den parlamentariska demokratins införande under 1900-talet att både de socioekonomiska och kulturella förutsättningarna för den offentliga konsten förändrades. Efterkrigstidens samhällsekonomiska uppsving bidrog till att såväl det offentliga byggandet som den offentliga konsten upplevde en blomstringstid i Sverige. Under denna period skedde också något av ett genombrott för den icke föreställande konsten i den offentliga miljön.

De första statliga satsningarna på offentlig konst under 1930-talet fungerade som ekonomiskt stöd till en utsatt yrkesgrupp. En annan bakomliggande tanke var att göra konst tillgänglig för en bredare allmänhet. Man skulle kunna se satsningen på den offentliga konsten som ett konstpedagogiskt projekt. Det allmännas övertagande av ansvaret för den offentliga konsten tar sin början i en tid då ”skönhet för alla” och ”konsten åt folket” sedan länge var inarbetade begrepp. Detta tankegods hade delar av sitt ursprung i William Morris och John Ruskins teorier, präglade av socialistiska ideal. I samband med utredningen om inrättandet av Statens konstråd (1937) pekade de sakkunniga inte oväntat på ”konstens stora folkuppfostrande betydelse”.¹

Debatten om åtgärder för att dels sprida konst till en bredare allmänhet, dels att stödja konstnärer i 1930-talets ekonomiska kris begränsades sig heller inte till Sverige, utan var internationell. Denna typ av diskussioner hade fört till liknande åtgärder också i USA, Tyskland och övriga Europa under 1930-talet. En annan tendens som kan noteras generellt sett vad gäller offentlig konst i västvärlden under 1900-talet, är att det sker en gradvis förskjutning från uppförande av monument och minnesmärken (som var de dominerande offentliga konstverken under 1800-talet) i offentlig miljö, till skapandet av *platser för konstverk* i den offentliga miljön.²

Syfte och frågeställning

Avsikten med forskningsprojektet är att studera den offentliga konsten som *fenomen* i efterkrigstidens Sverige.³ Detta innebär konkret att den offentliga konstens förutsättningar och utveckling kommer att relateras till en bredare social, kulturell och ideologisk kontext. Syftet är att försöka påvisa hur fenomenet offentlig konst skulle kunna ses som en del av det ideologiska och kulturella symbolsystem som finns inom varje politisk kultur.⁴

¹ I ett sakkunnigutlåtande från Konstakademien från 1935 heter det: ”Med hänsyn till konstens stora folkuppfostrande betydelse är bristen på konstnärlig utsmyckning i synnerhet beklaglig i fråga om byggnader, som i större utsträckning besökas av ungdom eller en mera talrik allmänhet, såsom till exempel skolor och sjukhus. I de flesta undervisningsanstalter råder brist på goda konstverk. Det har ofta och med fog framhållits, att det i skolorna göres alltför litet i syfte att bringa ungdomen i kontakt med den bildande konsten. Detta förhållande är desto mer beklagligt, som ungdomens intryck och upplevelser hava ett avgörande inflytande på den vuxna människans livsuppfattning.” Citatet hämtat från ”*Konsten är på väg att bli allas...*” Statens konstråd 1937-1987, Mailis Stensman (red.), Statens konstråd, Stockholm 1987, s. 11.

² Malcom Miles, *Art, space and the city. Public art and urban futures*, Routledge, London & New York 1997, s.84. Det handlar med andra ord om att de traditionella konstinstitutionernas salar har kompletterats med rum för konst i den urbana miljön.

³ Avhandlingen syftar med andra ord *inte* till att genomföra en komplett kartläggning och djupanalys av samtliga offentliga konstverk från den aktuella tidsperioden.

⁴ Winfried Speitkamp menar att ett ideologiskt och kulturellt symbolsystem omfattar monument och minnesmärken, den nationella flaggan, statsvapnet och nationalsången, sedlar, mynt och frimärken, namn på gator, platser och städer samt den politiska maktens officiella byggnader (W. Speitkamp (red.), *Denkmalsturz: Zur Konfliktgeschichte politischer*

De centrala frågeställningarna i mitt forskningsarbete kan med andra ord sägas röra den offentliga konstens praktik och funktion i Sverige under 1900-talet. Eftersom den offentliga konsten betraktas som ett kulturellt fenomen i, eller del av, den svenska välfärdsstaten kommer analysen av enskilda objekt inte att begränsas till snäva estetiska aspekter, utan snarare sträva efter att betrakta konstverken mot bakgrund av ekonomiska, kulturella, politiska och sociala förändringar under den aktuella tidsperioden. Detta innebär bland annat att undersöka hur svensk partipolitik har präglat kulturpolitiken som i sin tur resulterat i omfattande satsningar på offentlig konst. Den engbergska en procents-regeln i kombination med Statens konstråds betydelse för konsten i den offentliga miljön, gör det möjligt att se på den offentliga konsten som ett resultat av ett kulturpolitiskt program. I ett vidare perspektiv kommer undersökningen därför också att ge nya insikter och kunskap om den svenska kulturpolitikens väg från teoretiskt program till praktiskt genomförande.

Dessa satsningar är dock inte något unikt för Sverige. I de flesta industrialiserade länder i västvärlden har efterkrigstidens statliga stöd till offentlig konst betraktats som en naturlig del av det moderna välfärdsamhället. Jag menar att detta speglar en förhållandevis allmän tro på att god offentlig konst automatiskt ger gynnsamma samhällsliga och sociala effekter. Jag har för avsikt att problematisera denna tilltro till vad som ansetts vara god offentlig konst, bland annat genom en kritisk diskussion kring begreppet ”god konst” (vem avgör vad som är god konst och på vilka premisser?).

Att tillsätta allmänna medel till offentlig konst innebär att man säkerställer en stor kontroll över utförandet av det gemensamma rummet. Rimligtvis finns det bakomliggande ideologiska anledningar till detta. Att totalitära regimer (ut)nyttjat konst och konstnärer för att propagera den gällande ideologin är allmänt känt. Men också demokratiska system har tagit tillfället i akt att på olika vis sätta sin prägel på det offentliga rummet, om än med andra bakomliggande syften. Vilken intentionen än har varit menar jag att statliga/allmänna satsningar på offentlig konst i denna mening kan betraktas som ideologiska handlingar. I mitt avhandlingsarbete kommer jag därför att försöka klargöra denna typ av bakomliggande ideologiska maktstrukturer vad gäller den offentliga konsten i Sverige. Begreppet ideologi skall i detta sammanhang förstås utifrån en vid definition, det rör sig med andra ord inte specifikt om politiska ideologier, utan ideologi kan här i lika hög grad handla om ekonomi, kultur och klass- och könsfrågor etc.

Den offentliga konstens placering i en offentlig urban miljö ger upphov till ytterligare ett flertal frågor. Det offentliga rummet har historiskt sett utgjort ett viktigt forum för offentlig kommunikation och information. Platsen, torget och parken med sina minnesmärken och skulpturer var en naturlig del av detta, men har under 1900-talet allt mer förlorat sin betydelse i sammanhanget. De frågor som kan ställas i samband med ett resonemang som detta rör exempelvis den roll offentlig konst spelar för kulturell identitet och socioekonomiska maktstrukturer, samt dess förhållande till ideologiska och demokratiska värderingar. Vidare aktualiseras frågan om vad offentlighet – och offentliga konstverk och miljöer - egentligen är och betyder?

Symbolik, Göttingen 1997, s. 5-13). Jag tror att en statligt/allmänt understödd offentlig konst utan explicita ideologiska funktioner, trots påfallande olikheter med ovan nämnda symboler, också skulle kunna inlämnas i detta resonemang.

Forskningsläge

Forskningen kring offentlig konst i Sverige har till dags dato främst inriktat sig på publikationer och undersökningar ägnade enskilda konstnärer som verkat i det offentliga. Dessa verk har ofta varit i form av konstnärsmönografier och inriktat sig på formalanalyser och det enskilda konstnärskapets utveckling. Mer sällan har någon större uppmärksamhet ägnats åt den offentliga konstens särskilda funktion och förutsättningar. Ett stort antal, ofta populärvetenskapliga, studier kartlägger den offentliga konsten inom begränsade områden; ofta inom en kommun, en stad eller ett byggnadsprojekt där satsningen på den konstnärliga utsmyckningen varit särskilt intressant. Gemensamt för denna typ av ”beståndskataloger” är avsaknaden av problematisering av materialet.

Sveriges Allmänna Konstförening utgav 1982 *Konstverkens liv i offentlig miljö*, en introduktion till efterkrigstidens offentliga konst i Sverige, med tyngdpunkt på formalanalyser av enskilda verk, ämnad för den konstintresserade allmänheten. Till sitt 50-årsjubileum publicerade Statens Konstråd *”Konsten är på väg att bli alla...” Statens konstråd 1937-1987*, en bok med ett stort antal reproduktioner av beställda verk, ackompanjerade av kortare entries författade av såväl konstnärer som konsthistoriker. Något djupare teoretiskt resonemang om den offentliga konstens förutsättningar och utveckling saknas dock i ovan nämnda publikationer.

Konsten i Stockholms tunnelbana har diskuterats i några publikationer, bland annat i Juhan Grünfeldts *Bilder och rum under jord: tre decenniers konst i Stockholms tunnelbana*. Till de senare texterna inom området hör bland annat Per Hedströms essä om offentlig konst i Sverige 1900-1960 i katalogen till Moderna museets utställning *Utopi och verklighet*. Essän tar i första hand upp konstnärlig utsmyckning i offentliga byggnaders interiörer.⁵

Vetenskapliga studier där den offentliga konsten i Sverige under 1900-talet betraktas som ett samlat fenomen har mig veterligen inte genomförts tidigare. Min förhoppning är därför att avhandlingsprojektet kommer att resultera i ny och fördjupad kunskap om såväl den offentliga konsten som konstpolitiken i Sverige under den aktuella perioden. Detta skulle vara av vikt för bland annat forskningen kring 1900-talets svenska skulpturkonst, den konstvetenskapliga forskningen i övrigt, men självfallet också den kulturpolitiska.

Avgränsning och definitioner

Materialet/ämnet för mitt forskningsarbete påverkas i hög grad av hur begreppet offentlig konst definieras, eller snarare av vad jag i min kommande forskning definerar som offentlig konst och vilken del av denna som jag ägnar mitt intresse åt. En mycket vid definition av offentlig konst är att den utgörs av de konstverk som finns i det allmännas ägo (dvs. statliga, kommunala och landstingsinstitutioners ägo) och som placeras i en för allmänheten tillgänglig miljö. De två grundläggande faktorerna är med andra ord beställaren/finansiären/ägaren och konstverkets tillgänglighet/placering. Ägare av offentlig konst är enligt detta synsätt såväl Moderna museet eller Statens konstråd i Stockholm som Norrbottens läns landsting eller Ystads konstmuseum. Jag vill dock särskilja det jag kallar offentlig konst från de konstsamlingar som ryms inom de traditionella konstinstitutionerna, dvs. museer, konsthallar och gallerier. De senare är visserligen

⁵ Per Hedström är också en av de få konsthistoriker i Sverige som valt konstnärlig utsmyckning som ämne för en akademisk avhandling. Hans avhandlingsbete skiljer sig dock från mitt då han enbart ägnar sitt intresse åt utsmyckningar i skolor, dvs. interiörer, och dessutom fokuserar på perioden 1870-1940.

allmänt tillgängliga, men endast såtillvida att de personer som vill ta del av dessa konstverk själva måste söka upp institutionerna.⁶

En snävare definition av begreppet offentlig konst innebär följaktligen att det rör sig om den konst som människor konfronteras med på allmänna platser och i offentliga miljöer, där mötet med konstverket inte är den egentliga anledningen till att betraktaren vistas där. Det handlar med andra ord om myndighetslokaler, sjukhussalar, bostadsområden, torg- och gatumiljöer etc. Den offentliga konsten i denna mening delas ofta in i "lös" och "fast" konst, dvs. mer eller mindre temporärt resp. permanent placerad konst. Den lösa resp. fasta konsten kan också särskiljas i den meningen att den lösa konsten, till skillnad från den fasta, inte är platsbunden.

Eftersom mitt intresse främst rör den offentliga konstens förutsättningar, betydelse och utveckling i relation till den samtida kulturpolitiken och samhällseliga ideologin kommer tyngdpunkten att ligga på en analys av offentliga konstverk som har haft det allmänna som uppdragsgivare. Detta innebär att undersökningen begränsas till den konst som stat (vilket i praktiken innebär Statens konstråd), landsting och kommuner har beställt från 1930-talets slut och framåt.

Insamlingen av material från Statens konstråd, kommuner och landsting påbörjades hösten 2002. Sammantaget blir detta material så omfattande att det inte låter sig bearbetas på ett meningsfullt sätt inom ramen för ett avhandlingsarbete. Stat, kommuner och landsting har alla beställt både fast och lös konst under den aktuella tidsperioden. Jag har därför för avsikt att enbart behandla den fasta konsten. Anledningen till detta är flerfaldig.

Satsningarna på fast konst är oftast resultatet av ett planeringsarbete som avsevärt skiljer sig från löskonsten. Den senare består ofta i bildkonst i mindre format som placeras i lokaler brukade av offentliga/allmänna institutioner. Denna konst är inte fast förankrad i sin miljö och är därför förhållandevis enkel att omplacera vid behov. Den fasta offentliga konsten är däremot i de flesta fall redan från början avsedd för en särskild rumsbildning. Denna platsspecifika egenskap innebär att placeringen av konstverket också inbegriper frågor kring dess relation till den omgivande miljön. Just plats- och rumsbildningen, dvs. placeringen i en (oftast) urban miljö är en av de aspekter som jag anser vara av central betydelse för den offentliga konsten i min (snävare) definition av begreppet.

Den fasta offentliga konsten placeras dessutom i huvudsak på platser som har en högre grad av offentlighet – i betydelsen tillgänglighet – än de lokaler i vilka den lösa konsten placeras (man skulle också kunna se det som att dessa konstverk i högre grad insisterar på människors uppmärksamhet än den lösa konsten). Vad som avses med detta är att den fasta offentliga konsten oftast befinner sig i utomhusmiljö, och inte i undanskymda korridorer eller tjänsterum i offentliga service- och förvaltningsbyggnader. Av den anledningen konfronteras sannolikt också fler människor med den fasta än med den lösa offentliga konsten. En följd av valet att begränsa undersökningen till den fasta konsten är att det främst kommer att röra sig om skulpturer, reliefer och i viss mån väggmålningar.

⁶ Den depositionsverksamhet som bedrivs vid vissa museer (t.ex. Nationalmuseum i Stockholm) motsäger inte detta, eftersom de konstverk som deponeras (med få undantag) placeras i miljöer som inte är direkt tillgängliga för allmänheten.

Lika viktigt som att definera vad jag menar med offentlig konst, blir att precisera innebörden i det mer svävande begreppet ”offentlighet”. Till viss del kommer jag att luta mig mot Jürgen Habermas offentlighetsteori i en sådan precisering.

Undersökningens tidsavgränsning sammanfaller i stort med den period som brukar benämnas det svenska folkhemmet. Att utvecklingen av den offentliga konsten relateras till såväl uppbyggnaden som nedmonteringen av folkhemmets Sverige, bidrar förhoppningsvis till ytterligare djup i analysen. Anledningen till att undersökningen tar sin början på 1930-talet är att det under detta decennium skedde en rad händelser som kom att få avgörande betydelse för konsten i den offentliga miljön under resten av 1900-talet.

I början av decenniet fördes diskussioner om samarbetet mellan konstnärer och arkitekter, och om konstnärens roll i samhället generellt. Debatten rörde också konstnärernas ekonomiska situation under depressionens krisår. Men det kanske allra viktigaste som inträffade under 1930-talet var emellertid tillkomsten av Statens konstråd 1937. Upprinnelsen till detta beslut var en utredning på ecklesiastikdepartementet om hur man skulle kunna bereda konstnärer fler arbetstillfällen. Statens konstråd fick till uppgift att svara för konstnärlig utsmyckning i statliga byggnader samt att vara rådgivande i kommunala konstfrågor. Därmed övergick den största delen av ansvaret för den offentliga konsten till den offentliga sektorn. Tidigare hade den offentliga konsten främst främjats av konstlotterier, privata personer och ideella organisationer. 1937 grundades också Konstnärernas Riksorganisation (KRO). Samtidigt fattade riksdagen beslut om den s.k. engbergiska en procents-regeln, vilket innebar en praxis om att en procent av byggkostnaderna i statliga byggprojekt skulle avsättas till konstnärlig utsmyckning.

Av förklarliga skäl fick dessa nyheter på konstens område ingen egentlig genomslagskraft förrän efter andra världskriget. Samtliga av de här uppräknade faktorerna kom dock att få stor betydelse för den offentliga konsten i Sverige från 1950-talet och framåt.

Källor och material

Ett källmaterial som är viktigt att närmare studera är naturligtvis handlingar från stat, landsting och kommuner som berör tillkomstprocessen av offentliga konstverk. Hit hör också ett antal statliga utredningar. Detta material bör ge värdefull information om de bakomliggande syften, och hur dessa eventuellt förändrats över tid, som resulterat i satsningarna på offentlig konst under perioden.

För att kunna studera den offentliga konsten i sitt sammanhang, dvs. i sin rumsliga och urbana kontext, krävs naturligtvis en del forskningsresor i landet. De offentliga konstverken fungerar självfallet som viktiga och omistliga primärkällor. Annat källmaterial utgörs av skiss- och arkivmaterial i Skissernas museum – Arkiv för dekorativ konst i Lund. Statens konstråd har dessutom ett bild- och dokumentarkiv som inte enbart innehåller material rörande de egna beställningarna, utan även annan svensk och internationell offkonst. En genomgång av detta arkiv utgör självfallet en viktig del av den empiriska källforskningen.

Det sekundära materialet i form av publicerade texter och litteratur utgörs av konsthistoriska verk som rör offentlig konst eller konstnärer som verkat i det offentliga. Statens konstråd har också utgivit årskataloger och andra publikationer som behandlar den konst de varit beställare av. Till detta kommer de skrifter som kommuner, landsting och andra beställare har producerat.

Metod och teori

Den inledande empiriska forskningen innefattar en kartläggning av den offentliga konsten, dess spridning och utveckling under den aktuella perioden. Denna första ”grovinventering” är redan påbörjad och kommer att ligga till grund för ett senare snävare urval av konstverk som visar på karaktäristiska tendenser i utvecklingen på området. Den empiriska delen av arbetet innebär också omfattande arkivforskning för att kunna klarlägga beslutsprocesser och tillvägagångssätt. Resultaten av den empiriska forskningen kommer senare att metodiskt bearbetas genom kvalitativa analyser.

Materialet för den empiriska undersökningen kommer bl.a. att relateras till det kulturpolitiska klimatet i folkhemmets Sverige. Den offentliga konsten i Sverige under 1900-talet har på grund av den långa fredsperioden och landets neutralitetspolitik i jämförelse med ett flertal europeiska länder inte varit lika präglad av minnesmärken med anknytning till krig, revolutioner etc. Av samma anledning har inte heller ett behov av gemensamma symboler att sluta sig samman kring varit lika tydligt. Men jag utgår från att det trots detta också i Sverige finns offentlig konst som kan inlämnas i ett resonemang om en offentlig minneskultur och som skulle kunna jämföras med det övriga Europa. Det finns därför också all anledning till komparativa studier av europeisk offentlig konst, dess utveckling och förutsättningar.

I vissa delar av Europa kom den offentliga konsten under den aktuella perioden att politiseras på ett någorlunda tydligt sätt. Somliga länder i det ”fria” väst satsade på modern, icke föreställande konst, vilket fungerade som ett tydligt ställningstagande mot såväl Hitler-Tysklands nationalsocialistiska realism som Sovjetblockets socialistiska realism. I dessa sammanhang var det helt enkelt konstverkens *avsaknad* av ideologiskt stoff som fungerade som det ideologiska. Min intention är att undersöka om liknande ideologisk-estetiska tankegångar och ställningstaganden också haft betydelse och inflytande på den svenska kulturpolitiken och de institutioner som ansvarat för den offentliga konsten.

Den viktigaste teoretiska utgångspunkten i avhandlingsprojektet är, som ovan nämnts, att jag betraktar den offentliga konsten som en del av det ideologiska och kulturella symbolsystem som finns inom varje politisk kultur, dvs. som tecken eller symboler. Detta innebär att jag avser att använda semiotiska tankegångar som en slags övergripande teoretisk struktur i mitt arbete.

För resonemang kring offentlighetsbegreppet kommer jag, vilket också redan nämnts, i första hand att vända mig till Jürgen Habermas offentlighetsteori. Inom detta område finns dessutom senare daterad forskning, vilken relaterar Habermas offentlighetsteori till just offentlig konst.⁷

Vissa tankegångar och begrepp i Pierre Bourdieus fältteori kan komma att fungera som användbara analysredskap i den del av avhandlingen som behandlar den offentliga konstens praktik, dvs. de aktörer som varit verksamma inom området, samt dessas verksamheter och relationer till varandra. Michael Foucaults tankegångar kring maktbegreppet kan på liknande sätt komma att underlätta ett resonemang om förhållandet mellan ett samhälles konst och dess ideologi.

⁷ Här avses Michaela Merrydays avhandling *The relevance of Jürgen Habermas's concept of the public sphere for contemporary public art practises*, The Florida State University 2002.

De delar i avhandlingsprojektet som rör den urbana miljön som ”konstrum”, kommer med största sannolikhet att dra mycket nytta av teoribildningar inom bland annat urbanistik och (kultur)geografi. En för mig självklar teoretisk infallsvinkel på materialet är dessutom den som genusteorier inom konstvetenskap, urbanistik och andra närliggande ämnesområden erbjuder.

Preliminär disposition

INLEDNING

Syfte och frågeställning

Forskningsläge

Avgränsning och definitioner

Offentlighet och offentlig konst

Källor och material

Metod och teori

Semiotik & genusteori

Habermas offentlighetsteori

(Bourdieu & Foucault)

BAKGRUND

1930-talets internationella debatt

Efterkrigstidens offentliga konst som politisk markör

”The Invention of Public Art”

Konstpolitiken i folkhemmets Sverige

AKTÖRER & AKTIVITETER [redovisning av ”grovinventering”]

Staten

Landsting

Kommuner

Övriga aktörer

DEN URBANA MILJÖN SOM RUM FÖR KONST

Traditionella rum för konst

Maktens boningar

Museer, konsthallar, gallerier

Torg, parker

Efterkrigstidens urbana rum för konst

Konst i motvillig miljö - den offentliga platsen som konstruerad konstmiljö

Den urbana miljöns heterogenitet

”Gendered space”

DEN OFFENTLIGA KONSTEN I SVERIGE 1930/45 – 2000 [analyser]

Den representativa offentliga konsten

Den dekorativa offentliga konsten

Konst i bostadsområden

Konst intill transportsträckor

Minnesmärken och monument

SAMMANFATTNING/SLUTORD

Källor och litteratur

Bildförteckning

Index